

PAPER DETAILS

TITLE: SERRÂC'IN TASAVVUFA YAKLASIMI: BİR İSLÂM İLMİ OLARAK TASAVVUF YA DA
FIKH-I BÂTİN

AUTHORS: H Bayram Baser

PAGES: 101-119

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/191887>

SERRÂC'IN TASAVVUFA YAKLAŞIMI: BİR İSLÂM İLMİ OLARAK TASAVVUF YA DA FIKH-I BÂTİN*

Hacı Bayram BAŞER*

Özet

Bu makalenin amacı tasavvufun ilk yazarlarından kabul edilen Serrâc'ın (ö. 378/988) tasavvuf anlayışı hakkında genel bir bakış sağlamaktır. Serrâc *Kitâbu'l-Lûma'* adlı eserinde sûflerin dini anlamaları ve yorumlamaları konusuna eğilir. Serrâc iki temel nokta üzerinde durmaktadır. İlk olarak tasavvuf kendi bilimsel alanına sahiptir. Bu sebeple diğer İslâm ilimlerinden farklılaşan kendine özgü ilmî yöntemleri kullanmak zorundadır. Tasavvuf da dinî kaynakları yorumlama hakkına sahiptir. İkinci olarak Fıkıh insan davranışlarının bâtinî yönünü ele almaz. Bu yüzden Serrâc'a göre tasavvuf bir tür fıkıh-ı bâtin sayılabilir. Bu yönüyle Serrâc İbâhiyye'nin dinî yükümlülükleri hafife almasına karşılık tasavvufun yoğun dinî pratiklere dayandığının altını çizer ve sûflerle ibâhîlerin arasını kesin bir şekilde ayırır.

Anahtar kelimeler: Serrâc, Tasavvuf, İstinbât, İşâret, İlm-i Bâtın, İbâhi.

Abstract

Sarraj's Approach to Tasawwuf: Tasawwuf or Fiqh Al-Batin as an Islamic Science

The aim of this article is to provide a general view about Sarraj's (d. 988) understanding of tasawwuf. In his book entitled *Kitab al-Luma'* Sarraj concentrates on the understanding and interpretation of religion by the Sufis. Sarraj emphasizes two basic points. Firstly, he considers that tasawwuf has its own scientific field in terms of Islamic knowledge. Thereby, it has to use its own original scientific methods which are different to other methods of Islamic sciences. Tasawwuf holds the right to interpret religious sources. Secondly, Fiqh cannot focus on the internal aspects of human actions. In this respect, according to Sarraj tasawwuf can be considered as a fiqh al-batin. From this aspect, Sarraj underlines that sufism is based on intensive religious practises while Ibahiyya has disdained from such practices, not taking acts of worship seriously enough, so Sarraj separates Sufis from Ibahiyyas conclusively.

Key words: Sarraj, Sufism, Istinbât, Ishâret, Fiqh al-Bâtın, Ibâhi.

Giriş

Hız. Peygamber'in vefatından yaklaşık yüzyıl sonra zühd hayatını benimseyenler toplum içinde yavaş yavaş ayrılmaya başlamış daha sonra ise cûiyyûn, seyyâhûn, bekkâûn ya da nüssâk da denilen bu zâhidler 'sûfî' ismini benimsemişler ve sadece kendilerine bahşedilen özel bir bilgi türünden bahsederek İslâm ilim tartışmalarına dâhil olmuşlardır. Bu çerçevede yaşanan kimi nazarî tartışmalarda fıkıh ve kelâm bilginlerinin sûflere yönelik pek çok eleştiri yöneltmesi ve buna ek olarak, tasavvufî yaşamın bazı sapkın fırkalarca istismar edilmesi başlarda entelektüel bir kaygı ile başlamayan tasavvufun, hicrî III. asırdan sonra ilk yazarları yoluyla zühd döneminden

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tasavvuf Bilim Dalı Doktora Öğrencisi (baserbayram@hotmail.com)

kalan sorunlara teorik bir zemin bulmaya çalışmasına neden olmuştur. Serrâc (ö.378/988) başta olmak üzere Kelâbâzî (ö.380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996), Kuşeyrî (ö.465/1072) ve Hucvîrî (ö.470/1077) gibi yazarların bu iki temel kaygıdan hareketle eserlerini kaleme aldıkları gözlenir.¹ Bu eserlerle tasavvuf bir yandan İslâm ilimler atlasının içinde özgün ve bağımsız bir ilim şeklinde tanımlanmaya çalışılırken diğer yandan sapkın ibâhî ve hulûlî fırkalara karşı Ehl-i sünnet'in temel inanç ve ibadet ilkeleriyle sınırlandırılması amaçlanmıştır.²

Yukarıdaki yazarlar arasında Serrâc, -tespit edilebildiği kadarıyla- sûfîlerin bu ilk teorik yaklaşımları diyebileceğimiz görüşlerini *Kitabu'l-Lüma'* isimli eserinde sistematik ve mukayeseli bir üslûpla ele alan ilk yazardır. Serrâc'ın temel yaklaşımı kendi alan ve yöntemine sahip bir ilim olarak tasavvufun İslâm ilimlerinden biri sayılması ve yoğun, zorunlu ve ağır pratiklere dayanması bakımından da, tasavvufî yaşamı sosyal hayatta istismar eden ibâhî ve hulûlî fırkaların kesinlikle sûfîlerden ayrı değerlendirilmesi gerektiği yönündedir. Bu çalışmada ağırlıklı olarak Serrâc'ın birinci yaklaşımı üzerinde durulacaktır. İlk tasavvuf klasiklerinin kaleme alındığı yaklaşık hicrî III. ve IV. yüzyılların yeteri sayıda akademik araştırmaya konu olduğunu söylemek zordur. Bu bakımdan Serrâc'ı ve eserini kısaca tanıtmamızın faydalı olacağını düşünüyoruz.

A. Ana Hatlarıyla Serrâc'ın Hayatı ve Kitâbü'l-Lüma'

Serrâc'ın hayatıyla ilgili, kaynaklar sınırlı ve çelişkili bazen de birbirine benzeyen bilgiler aktarmışlardır. Tam adı Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Yahya, künyesi *Ebû Nasr*, nisbesi *et-Tûsî* olan yazarımız *es-Serrâc* ve *Tâvûsu'l-fukarâ* lakaplarıyla meşhur olmuştur.³ Hicrî 300'lerin başında Tûs şehrinde

¹ Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' fî Târihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Haz. Kamil Mustafa Hindâvî, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001, s. 8 vd.; a. mlf., *İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul, Altınoluk Yay., 1996.; Kelâbâzî, *Ta'arruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1992, s. 48-49; Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Ma'rûf Mustafa Züreyk, Ali Abdülhamit Ebû'l-Hayr, Beyrut, Dârü'l-Hayr, 3 bs., 1997, s. 35 vd.; Hucvîrî, *Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1996, s. 76-85.

² Tasavvufun yaşadığı bu süreci açık bir şekilde ortaya koyan çeşitli yazılar için bkz. Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004, ss. 54-65.; Ebû'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul, İz Yay., 1996, s. 95-135 vd.; Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul, İz Yay., 2005, s. 29-60; a. mlf., "Zâhiri İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı", *İ.Ü.İ.F.D.*, Sayı:15, Yıl: 2007; a. mlf., *Sadreddin Konevî*, İstanbul, İSAM Yay., 2008, ss. 49-61.; a. mlf., *İslâm Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, İstanbul, Kabalcı Yay., 2009, ss. 91-118.

³ Şemseddin Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1989, c. XXVI, s. 625; Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, Yay. Haz. İs'âd Abdülhâdî Kandîl, Emin Abdülmecîd Bedevî, Beyrut, Dârü'n-Nehdâti'l-Arabiyye, 1980, s. 567; Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, Bursa, İlim ve Kültür Yayınları, 1984, s. 672.; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, tsh. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 2.bs., 1971, c.

doğduğu tahmin edilen Serrâc, ilk tahsilini bu şehirde yaptıktan sonra Bağdat ve Basra başta olmak üzere Bistâm, Şam, Tüster, Antakya, Remle gibi pek çok kente seyahat etmiştir. Bu seyahatlerinde önde gelen pek çok bilgin ve sûfî ile görüşme imkânı bulan Serrâc, Bağdat'ta, Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) müridlerinden Ebû Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Murta'î'ye (ö. 328/940) ve kaynakların 'hadis bilgini bir sûfî' olarak tanıttığı Cafer el-Huldî'ye (ö. 348/959) intisap etmiştir. Basra'da Sâlimiyye ekolünün kurucusu sayılan Ebû'l-Hasen Ahmed b. Muhammed İbn Sâlim (ö.356/967) ile görüşmüş ve Bâyezîd-i Bestâmî'nin çeşitli şâhiyeleri hakkında tartışmalarda bulunmuş, Şam'da ise meşhur hadis bilgini sûfî Ebû Bekir Muhammed b. Davud ed-Dükkî'den (ö.360/971) hadis dinlemiştir.⁴ Bunların yanı sıra, *Lüma'*da yaptığı atıflardan Serrâc'ın pek çok sûfî ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla Murta'îş ve Cafer el-Huldî'ye intisap ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim bazı kaynaklar Serrâc'a ait bir silsileden bahsetmişlerdir. Muhammed b. Münevver'in *Esrârü't-tevhîd*'de naklettiğine göre Serrâc, Murta'îş > Cüneyd-i Bağdâdî > Serî es-Sakâtî > Habîbu'l-Acemî > Hasan Basrî > Hz. Ali kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaşan bir silsileye sahipti.⁵ Yukarıdaki bilgilerle beraber bu silsile, Serrâc'ı hangi tasavvuf ekolüne müntesip bir yazar sayacağımız konusunu açıklığa kavuşturur.

Serrâc'ın mensup olduğu ekolü tespit edebilmek, her şeyden önce, onun tasavvuf anlayışının hangi şartlarda şekillendiğini ve hangi referans çerçevesiyle bunu ortaya koyduğunu görebilmek açısından önemlidir. Her ne kadar, pek çok şehri ziyaret ettiği bilirse de Serrâc, büyük oranda, Bağdatlı ve Basralı sûfilerden alıntılar veya nakiller yapmıştır. Bu iki merkez ise ön plana çıkan tasavvuf anlayışları bakımından birbirinden farklı değerlendirilmiştir. Bağdat ekolünde Hâris Muhâsibî (ö.243/857) ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi, görüşleri hem çağdaşı hem de sonraki sûfileri derinden etkilemiş kuru-

II, s. 1562; Carl Brockelmann, *GAL, Erster Supplementband*, Leiden, E. J. Brill, 1937, s. 359; Fuat Sezgin, *GAS, Band I*, Leiden, E. J. Brill, 1967, c.I, s. 666; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Kahire, Matba'atu Kustâsus, 2. bs., 1954, c. IV, s. 241.; Hasan Kâmil Yılmaz, *İslam Tasavvufu* (Giriş Yazısı), İstanbul, Altınoluk Yayınları, 1996, s. 9 vd.

⁴ Reynold A. Nicholson, *The Kitâb al-Luma fi'l-Tasawwuf of Abu Nasr*, Leiden, London, E. J. Brill, Luzac and Co., 1914, s. V.; Abdülmün'im Hifnî, *Mevsûatu's-Sûfiyye*, Kahire, Mektebetü'l-Medbûlî, 2003, s. 273 vd.; Pierre Lory, "al-Sarrâdj", *E.I.: new edition*, Ed. c.E. Bosworth, E. van Donzel, Leiden, E. J. Brill, 1997, c. IX, s.65; A. Zehûr Adî, "Ebû Nasr es-Serrâc ve kitâbuhû el-Lüma' ", Şam, *Mecelletü Mecmâi'l-Lügati'l-Arabiyye Bi-Dımaşk*, 1982, c. LVII/1-2, s. 42.

⁵ Muhammed b. Münevver, *Esrârü't-Tevhîd fî Makâmâtî's-Şeyh Ebî Saîd*, çev. İsmâîl Abdülhâdî Kandîl, Yay. Haz. Yahya Hişâb, Kahire, Dâru'l-misriyyeti li't-te'lif ve't-tercûme, (t.y.), s. 43, 78; a. mlf., *Tevhidin Sırları*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Kabalcı Yay., 2003, s. 17. Her ne kadar *Tezkiretü'l-Evliyâ'*'da Serrâc'ın Serî es-Sakâtî ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ile görüştüğü belirtilse de bu, tarihen mümkün görünmemektedir. Bkz. Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ'*, s. 672.

cu mutasavvıfların etkisi görülür. Ebû Hüseyin Nûrî (ö. 295/907) ve Serî Sakâtî (ö. 253/864) gibi önde gelen sûfiler bu ekole mensuptu. Serrâc ile beraber Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hucvîrî gibi önde gelen tasavvuf yazarları da özellikle Cüneyd-i Bağdâdî'nin belirlediği çerçevede tasavvufu ortaya koymuşlardı. Bu ekol, genel olarak, tasavvuf ilminin Kur'ân ve sünnetle kayıtlı olması ilkesinden hareketle tevhid, mârifet, fenâ, bekâ nefsin âfetleri, vecd, kurb, üns, zikir, Allah'ı müşâhede gibi konuları ele almıştır. Tasavvufta sekr-sahv ayrımı söz konusu olduğunda Bağdat ekolünün 'sahv' yolunu tuttuğu ifade edilmiştir.⁶ Bu bilgiler ışığında, hem intisap ettiği şeyhlerin Cüneyd-i Bağdâdî'nin müridleri olmasından hem de yukarıda geçen silsileden, Serrâc'ın, güçlü bir şekilde, Bağdat ekolüne mensup bir yazar olduğu söylenebilir.⁷ Kaynakların sünnete uygun bir yaşam sürdüğünü belirttikleri Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, hicrî 378 (miladi 988) yılında Tûs'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.

Burada şu hususu belirtmemiz gerekir ki söz konusu ekolleri birbirinden kesin çizgilerle ayırabilme imkânı tanıyan çok az veriye sahibiz. Çünkü hangi görüş etrafında bir araya gelinirse gelinsin, neticede bütün sorun, şeriat-hakikat ilişkisini tanımlamakta ortaya çıkıyordu. Sûfilerin bu soruna getirdiği çözüm, tasavvufu, Ehl-i sünnetin inanç ve ibadet ilkeleriyle sınırlanmış bir ahlâk öğretisi şeklinde tanımlamaktı. Bu yüzden, 'Sünnî tasavvuf' diyebileceğimiz bu yaklaşımda sûfiler arasındaki görüş ayrılıkları bir nüanstan öteye geçmiyordu. Nitekim Kelâbâzî bu duruma dikkat çekerek, sûfilerin bütün akide konularında Ehl-i sünnet bilginleriyle ittifak halinde olduğunu belirtir. Benzer yaklaşımlar Serrâc'da ve diğer yazarlarda da görülebilir.

Elde edilen bilgilere göre, kısaca *Lüma'* adıyla meşhur olan *Kitâbu'l-lüma' fi't-tasavvuf* Serrâc'ın günümüze ulaşmış tek eseridir.⁸ Hemen hemen aynı dönemde yazılmış ve ilk tasavvuf klasikleri diyebileceğimiz *Ta'arruf*, *Risâle*, *Keşfu'l-mahcûb* ve *Kûtü'l-kulûb* gibi eserlerle karşılaştırıldığında *Lüma'* en başta tasavvufun fıkıh, kelâm, hadis gibi diğer İslâm ilimleriyle olan ilişkisini sistematik bir şekilde ele alması, tasavvufu konusu, alanı ve yöntemi olan

⁶ Ebû'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, s. 76 vd.

⁷ Kaynaklar Serrâc'ın talebeleri ya da müridleri konusunda da çok az bilgi vermektedir. Kimi araştırmacılar, Serrâc'ın tasavvufta Nişabur ekolünü kurduğunu; bazıları da meşhur *Tabâkatu's-sûfiyye* yazarı Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) Serrâc'ın talebelerinden biri olduğunu iddia etmişlerse de bu bilgilerin doğruluğu yansıttığını söylemek zordur. Bununla beraber, Ebû'l-Fazl es-Serahsî, Ebû Said Muhammed b. Ali Nakkaş ve Abdurrahman b. Muhammed gibi sûfiler Serrâc'ın talebeleri arasında sayılmıştır. Bkz. Abdülkerim Adî Zehûr, "Ebû Nasr es-Serrâc ve Kitâbuhû el-Lüma'", s. 7; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabâkatu's-sûfiyye*, thk. Nureddin Şerîbe, Halep, Dârü'l-Kitâbî'n-Nefis, 1986, s. 1; a. mlf, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Süleyman Ateş, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1977, s. 9.

⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, s. 1562; Fuat Sezgin, *GAS, Band I*, c. I, s. 666; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, c. IV, s. 241; Süleyman Uludağ, "el-Lüma'", *DİA*, c. XXVII, s. 258 vd.

bir ilim olarak ortaya koyması ve sûfîlerin şathiye türü sözlerini Sünnî çerçevede yorumlamasıyla söz konusu klasiklerden ayrılmaktadır. Yanı sıra, sûfîlere benzemeye çalışan sapkın grupların sûfîlerden ayrıştırılması diğer klasiklerle karşılaştırıldığında *Lüma'*da daha fazla öneme sahip görünmektedir. Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ali b. Osman Hucvîrî (ö. 465/1072), Gazzâlî (ö. 505/1111), Şihâbüddîn Sühreverdî (ö. 632/1234) ve İzzeddîn Kâşânî (ö. 735/1334) gibi pek çok yazarın istifade ettiği⁹ bir klasik olan *Lüma'* ilk kez Reynold Alleyne Nicholson tarafından 1914'te *The Kitab al-Luma' fi'l-Tasawwuf of Abu Nasr* adıyla Londra'da basılmıştır.¹⁰ Ülkemizde ise Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz *İslâm Tasavvufu* adıyla 1996'da Türkçeye kazandırmıştır. Bu çalışma hâlâ günümüz tasavvuf araştırmacıları için önemini korumaktadır.¹¹

Kısacası Serrâc, Cüneyd-i Bağdâdî'nin kurucusu sayıldığı Bağdat ekolüne mensup bir sûfî olarak kendisinden sonraki literatürü etkileyen *Lüma'* isimli eseriyle erken dönem tasavvufun önde gelen yazarlarından birisidir. Bu yönüyle, zühde dayalı bir tasavvuf anlayışından ilk nazari temayüllerin görülmeye başlanması sırasında sûfîlerin tasavvufu nasıl algıladıklarını görebileceğimiz ilk kaynaklardandır.

B. Serrâc'ın Bilgi Görüşünün Dayandığı Temel İlkeler

Daha önce de belirttiğimiz gibi Serrâc'ı, Kuşeyrî, Kelâbâzî gibi diğer yazarlardan ayıran en önemli özelliklerin başında tasavvufun mahiyetini ve diğer ilimler arasındaki yerini sistematik bir şekilde ele alması gelir. Buradan hareketle Serrâc'a göre neyin bir ilmî faaliyet sayılacağı, hangi şartlara sahip olması gerektiği gibi sorulara cevap verilebilir.

Serrâc, tasavvufu ele almadan önce diğer temel İslâm bilimlerini inceler. Bunu yaparken hadis ve fıkıhın alan, yöntem ve gayeleri üzerinde durur. Bu

⁹ Süleyman Uludağ, *a.g.m.*, s. 259.; Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s. 71 vd. *Lüma'*ın kendisinden sonraki literatüre etkisi hakkında bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, *İslâm Tasavvufu* (Giriş Yazısı), s. 15 vd.

¹⁰ Nicholson'ın bu tahkikli neşrinin ardından 1947'de Arthur J. Arberry *Pages From the Kitab al-Luma' of Abu Nasr al-Sarraj* ismiyle hazırladığı eserde Nicholson'ın bazı eksiklerini gidermiştir. Ancak eser, ilk kez tam metin olarak ve hadis tahriri ile Abdülhalim Mahmud ve Taha Abdülbâki Surûr tarafından *el-Lüma' li Ebî Nasr Serrâc et-Tûsî* adıyla 1960'da Mısır'da yayımlanmıştır. Kamil Mustafa Hindâvî ise 2001'de Beyrut'ta *Lüma'*ı tekrar neşretmiştir. Farsça, Almanca ve Urduca tercümeleleri de bulunmaktadır. Bkz. Richard Gramlich, *Schlaglichter über das Sufitum: Abu Nasr as-Sarrags Kitab al-Luma*, Stuttgart, Steiner, 1990; Pir Muhammed Hasan, *Lüma'*, İslamabad, I.R.I.P., 1994.; *el-Lüma' fi't-tasavvuf*, Yay. Haz. Hüseyin Râbitî, Tahran, (t.y.).

¹¹ Bu çerçevede Serrâc ve eseri hakkında ülkemizde basılmamış iki yüksek lisans tezi bulunduğu belirtmeliyiz. İlki Abdülillah Deniz tarafından "Ebû Nasr Serrâc ve Kitabı'l-Lüma" başlığı ile (Uludağ Üniversitesi, SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, 1992), ikincisi ise tarafımızdan "Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî'nin Tasavvuf Anlayışı" başlığı ile (İstanbul Üniversitesi SBE Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2009) hazırlanmıştır.

çerçevede Serrâc'a göre dinin kaynaklarında yer alan amelî hükümler alanında ilmî faaliyet yürüten fakihlerin yöntemi Kitap, sünnet, icma' ve kıyas yoluyla hükümleri istinbât etmektir. Serrâc'a göre fıkıhın gayesi de dinî hükümler konusunda ortaya çıkan güçlükleri açıklamaktır.¹² Serrâc fakihler ile ilgili görüşlerini şöyle sürdürür: Hz. Peygamber'in ahkâm ve ibadetlere ilişkin sözleri *usûlu'd-dîn* konuları arasında yer alırken bunlarla ilgili hükümleri fukahâ düzenler. Bu, Serrâc'ın aynı zamanda ilimler hiyerarşisiyle ilgili yaklaşımına değinmemizi gerektiren bir noktadır. Çünkü Serrâc'a göre fukahânın, muhaddislere nazaran daha ince kavrayış sahibi oldukları için belli bir üstünlükleri vardır. Serrâc bunun temel nedenini fakihlerin Allah'ın hudûdunu korumaya çalışan ve insanlara helal ve haramı öğreten kişiler olmalarıyla açıklar.¹³

Bu niteliklerin fakihleri nasıl üstün kıldığı Serrâc'da çok açık olmasa da onun, fıkıhı hadis ilminden daha farklı bir düzlemde değerlendirdiği muhakkaktır. Bu durumu iki açıdan değerlendirmek mümkündür. Birincisi fıkıhın anlamı ve tarihsel gelişimiyle ilgilidir. Bilindiği gibi, fıkıh, belirli bir süreçten sonra 'amelî hükümler'le ilgilenen bir ilim haline gelmiştir. Başlarda, Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) 'fıkıh-ı ekber' tanımından da görülebileceği gibi fıkıh, akide, amel veya ahlâk gibi farklı bilgi alanlarını kapsayan geniş bir anlamda kullanılmaktaydı.¹⁴ Bu tanım içerisinde fıkıh-ı ekber daha çok kelâm ilminin alanını ifade ediyordu. Benzer bir durum Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) 'fakih' tanımında görülür. Ona göre fakih, dünyaya değer vermeyip âhirete yönelen ve dinî emirlere karşı basiret sahibi kişidir.¹⁵ Bu tanım bir yandan fakihlerin İslâmî ilimlerdeki otoritelerine bir tepkiyken diğer yandan gerçek fakihlerin sûfiler olduğuna işaret eder.¹⁶ Serrâc'ın bu tanımı aktarması dikkat çekicidir. Çünkü Hasan Basrî'den aktardığı bu tanımla Serrâc'ın, fıkıh kavramını daha geniş bir kapsamda değerlendirmesi ve böylece İslâm ilimleri içerisinde tasavvufa 'fıkıh-ı bâtın' olarak yer açması mümkündür.

İkincisi, sûfilerin ilmî birikimleriyle ilişkilidir ve bu durum Serrâc'ın yu- karıdaki tavrını da açıklar. Bilindiği gibi, Serrâc'ın yaşadığı döneme, yani hicrî IV. asrın sonlarına gelene kadar, İslâm bilimleri büyük ölçüde tamamlanmış ve çeşitli alanlarda geniş literatürler oluşmuştu. Böylece ilk tasavvuf yazarları, kendilerine model olabilecek, belli konu ve yöntemlere sahip bilimleri tanıyorlardı. Üstelik sûfilerden bazıları belli İslâm ilimlerinde uz-

¹² Serrâc, *Lüma'*, s. 14, 15.

¹³ Serrâc, *a.g.e.*, s. 14, 84.

¹⁴ Ebû Hanîfe'nin fıkıh tanımı ile ilgili bir analiz için bkz. Sa'duddîn Taftazânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-tenkîh/Sadrüşşerîa, et-Tavzîh şerhu't-tenkîh*, Yay. Haz. Muhammed Adnan Derviş, Beyrut, Dâru'l-erkâm, (t.y.), s. 31 vd.

¹⁵ Serrâc, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁶ Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul, İz Yay., 2005, s. 49.

manlaşmışlardı. Sözelimi, kaynaklar Cüneyd-i Bağdâdî'nin fakih kimliği üzerinde dururken Kuşeyrî'nin aynı zamanda bir müfessir, Kelâbâzî'nin ise bir hadis bilgini olduğu bilinmektedir. Bu durumda ilk yazarların, tasavvufu bu ilimleri model alarak ortaya koyduklarını düşünmek mümkündür.¹⁷ Üstelik daha özelde söz konusu model ilmin büyük ölçüde fıkıh olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Serrâc, sûfîlerin Kur'ân ve hadis gibi temel İslâm metinlerinden hüküm çıkarma yöntemlerini fıkıhtaki *istinbât* kavramıyla açıklamış; bir müçtehidin içtihadında hata yapmasını ve bilginler arasındaki ihtilafı da sûfîlerin görüş ayrılıkları ile ilişkilendirmiştir. Bu konunun ayrıntılarına geçmeden evvel, Serrâc'ın diğer İslâm ilimlerine dair yaklaşımlarına değinmeliyiz.

Serrâc aynı çerçevede hadis ilmini de ele alır. Ona göre hadis ilminin alanı, râvîlerin ihtilaf etmelerinin sebepleri, rivayetlerdeki eksiklik ve fazlalıklar ve muhaddislerin hadis rivayetlerine dair görüşleridir. Yöntemi ise –kabaca– hadisleri 'dinleme' ve 'ezberleme' şeklinde aktarmak olan hadis ilminin gayesi sahih ve uydurma hadisleri birbirinden ayırmaktır.¹⁸

Kelâm ilmi söz konusu olduğunda Serrâc'ın bazen kelâmın gayesini fıkıh ilmine hasrettiği görülse de gerçekte kelâm ilmini mahiyet açısından fıkıhtan ayırdığını görmekteyiz.¹⁹ Yazarmız, Kelâm'ın kıyas ve nazar yöntemiyle dini, düşmanlara karşı savunmayı amaç edinen bir ilim olduğunu belirterek klasik kelâm ilmi tanımıyla örtüşür.²⁰ İleri de daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağımız gibi Serrâc tasavvuf için de aynı kriterlerle değerlendirme yapar. Daha açık bir ifadeyle Serrâc'a göre bir disiplinin bilim sayılabilmesi için belirli bir bilgi alanından bir yöntemle söz etmesi ve bir amacının olması gerekmektedir.

Alan, yöntem ve gaye, Serrâc ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış diğer İslâm bilgini ve düşünürleri tarafından da bir ilimden söz edebilmenin şartları olarak tasavvur edilmiştir. Bu noktada birkaç örnek zikretmek yerinde olacaktır. Farâbî (ö.339/950) *İhsâu'l-ulûm* adlı eserinde her bir bilimi tanımı, kısımları, temel kavramları ve faydaları etrafında ele alır. Sözelimi fıkıh ona göre, 'hüküm çıkarma' ilmidir ve insanın, hüküm koyanın maksatlarına göre hayatını tanzim etmesine fayda sağlarken kelâm ilmi, hüküm çıkarmayla değil hükmün savunulması işiyle ilgilenir.²¹ Örnekler çoğaltılabilir ancak dikkati çekmek istediğimiz husus, Serrâc'ın tıpkı Farâbî gibi, bilimlerini değerlendirirken onların alan, yöntem ve gayelerine vurgu yapması ve

¹⁷ Ekrem Demirli, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁸ Serrâc, *Lüma'*, s. 13, 14.

¹⁹ Serrâc, *a.g.e.*, s. 15, 324.

²⁰ Serrâc, *a.g.e.*, s. 324.

²¹ Farâbî, *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-Ulûm)*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1986, s. 125.

bilimlerin farklılaşmasını sağlayan temel etkenlerin de bunlar olduğuna işaret etmesidir. Aynı yaklaşımın İbn Sînâ'daki (ö. 428/1037) karşılığı her ilmin *mevzû*, *mesâil* ve *mebâdî*si olması gerektiği şeklindeki düşüncedir. İbn Sînâ'ya göre, ilimler arasındaki farklılaşmanın temel nedeni, bir kısmının varlığı mutlak olarak incelemesi –ki bu bütün ilimleri düzenleyen metafiziktir- bir kısmının ise varlığı 'bir yönüyle' incelemesidir.²² Başka bir deyişle, ilimler arasındaki hiyerarşiyi belirleyen, ilgilendikleri varlık alanlarıdır. 'İlim'e yönelik bu yaklaşım, sonraki asırlarda da Taşköprülüzâde, Kâtip Çelebi ve Tehânevî gibi bilim tarihçileri tarafından takip edilmiştir. Öyleyse Serrâc'ın hadis, fıkıh, kelâm gibi bilimleri değerlendirirken takip ettiği yöntem, genel olarak sonraki İslâm bilginlerinin de üzerinde uzlaşıya vardığı bir yöntemdi.

C. Alanı ve Yöntemi Olan Bir İlim: İlm-i Bâtın ya da Tasavvuf

Peki, bu yöntem ve söz konusu kriterlere göre tasavvufun İslâm bilimleri içerisinde bir yeri olabilir mi? Eğer varsa diğer ilimlerle ilişkisi ne boyuttadır? Serrâc'a göre öncelikli sorun tasavvufun alanını tespit etmektir. Başka bir deyişle muhaddisler rivâyet ve râvînin hallerini; fakihler de amelî hükümleri konu edinirken sûfiler hangi alanda bilim yapma iddiasında bulunacaklardı? Her şeyden önce, bu soruları cevaplandırmak, enine boyuna tasavvufun mahiyetini ele almayı gerektirir ve yanı sıra bir 'iç eleştiri' anlayışının da gelişmiş olmasına bağlıdır.

Serrâc bu soruların cevaplarını Cibril hadisinden hareketle vermeye çalışır. Onun tasavvufun alanı ile ilgili temel iddiası, *iman-islâm-ihsân* şeklinde formüle edilen yapıda ihsân alanının ahlâkı temsîl ettiği ve bu alanda ilim yapmaya yetkili olanların sûfiler olduğu şeklinde ortaya konulabilir. Başka bir ifadeyle Serrâc'a göre tasavvuf, geniş ölçüde ahlâkı ilgilendiren sorunlar sebebiyle yaygınlaşmış ve zamanla bu sorunları temellendirmeye ilgili bir teori oluşturmaya yönelmişti. Bilindiği gibi ihsân, Allah'a sanki onu görmüşçasına ibadet etmek demektir. Bu haliyle kavram, sûfilerin murâkabe, ihlâs, tevekkül, rıza gibi pek çok terimle açıkladıkları seyr u sülûkun amacını ve en üst başlığını oluşturmaktaydı. Bu bağlamda zaman zaman tasavvuftaki son makam, ihsân makamı diye isimlendirilir. Sûfiler açısından ihsân makamına ulaşabilmek başta tevbe, inâbe, zühd, tevekkül, tevîf, rıza ve ihlâs gibi seyr u sülûke ait yükümlülüklerin yerine getirilmesine bağlıdır.²³ Böylece vera', fakr, muhabbet, havf, recâ gibi makam ve haller bahsinde değerlendirilen seyr u sülûk aşamalarının sonunda hedeflenen, sâlik ahlâken olgunlaştırmaktır. Bu nedenle Serrâc tasavvufun alanını ahlâk

²² İbn Sînâ, *II. Analitikler*, çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yay., 2006, s. 102-113.

²³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yay., 2004, s. 299.

olarak tespit eder.²⁴ Nitekim kaynaklar pek çok sûfînin tasavvufu 'ahlâk' olarak tanımladıklarını aktarmışlardır. Her ne kadar, sûfîlerin tasavvuf tariflerinde bir birlikten söz etmek mümkün değilse de neticede ifade edilen, çeşitli riyâzet ve mücâhede uygulamalarıyla ahlâkî olgunlaştırmaktı. Böylece Serrâc, iman ve amel alanını kelâm ve fıkıh ilmine hasretmiş ve ihsân alanını ahlâkla ilişkilendirerek bu alanda ilim yapma yetkisinin sûfîlere ait olduğunu belirtmiştir.

Serrâc tasavvufun alanını tespit ettikten sonra onun nasıl bir yöntem takip ettiğini ele alır. Serrâc'ın açıklamalarından ortaya çıkan sonuç, tasavvufî yöntemin birkaç yönden ele alınabileceğidir.

Birincisi genel olarak hadis, fıkıh, kelâm gibi İslâm ilimlerinin yöntemini temsîl eden nakil ve akıl karşısında sûfîlerin seyr u sülûku yöntem olarak savunmalarıyla ilgilidir. Meselenin Serrâc'da temerküz ettiği nokta makamlar ve haller bahsidir. Bu durum aslında genel olarak ilk tasavvuf eserlerinde de görülen bir yaklaşımdır. Çünkü nefis tezkiyesi ve kalbi arındırma sürecinin nasıl olup da bir bilgi edinme sürecine dönüştüğü ve bu süreçte sâlikin yaşadığı tecrübeler *Risâle*, *Ta'arruf*, *Keşfu'l-mahcûb*, *Kûtu'l-kulûb* gibi klasiklerde de makamlar ve hâlleri ifade eden bir dizi terim etrafında tartışılmıştı. Bunun temelde tasavvuf için hayatî öneme sahip bir amaca matuf olduğunu söylemek mümkündür. Bu amaç, Serrâc ile beraber önde gelen diğer tasavvuf yazarlarının tasavvufî yaşamdaki yozlaşma iddialarına cevap verme çabaları şeklindeki ortak bir yönelimle ilgilidir. Bu çerçevede sûfîleri, dinî yükümlülükleri hafife alan ibâhîler ve hulûlîler gibi sapkın gruplardan ayırmanın en etkili yolu, tasavvufî yöntemin yoğun bir şekilde öncelikle *kurb-ı ferâiz* denilen farz ibadetlere ardından ise vazgeçilmez bir şekilde *kurb-ı nevâfil* yani nâfile ibadetlere dayandığını ortaya koymaktı. Bu anlamda sûfîlerin sıkça '*Bildikleriyle amel edenlere Allah bilmediklerini öğretir*'²⁵ mealindeki hadisi aktarmaları, tasavvufî yöntemin 'amel'e dayandığını; yoğun ve devamlı bir şekilde yerine getirilen pratiklerden sonra Allah'ın bilgiyi ihsân etmesinin söz konusu olduğunu ifade etme amacına yöneliktir. Bu yaklaşım bir yönüyle hâl ve makam ayrımında da dile getirilir. Hâller değişken ve geçici bir niteliğe sahip olduğu için sâlikin bir an önce aşması gereken durumlar olarak değerlendirilir ve bu bağlamda sülûkun amacı sâliki belirli bir makamda sâbit tutmak ve sâlikin içinde bulunduğu makamı korumasını sağlamak olarak temeyyüz eder. Başka bir ifadeyle makam, insanın fıtratında bulunan iyi yöndeki ahlâkî niteliklerin kalıcı ve sürekli bir karakter kazanmasını böylece sahih fıtratın korunmasını ifade eder. Sahih fıtratın sağlıklı yapısını korumak ise yoğun ve devamlı bir şekilde dinî yükümlülükleri

²⁴ Serrâc, *Lüma'*, s. 12.

²⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988, c. X., s. 15.

yerine getirmekle mümkündür ve bu özellik, sûfileri sapkın gruplardan ayırır. Serrâc bu yaklaşımını ‘Sûfilerin Âdâbı’ başlığı altında ele almayı sürdürür. Ona göre sûfiler, riyâzet ve mücâhedeye dair birtakım uygulamalarıyla hem kendi aralarında hem de toplumdan ayrılmaktadır. Bu ayrışma öncelikle sûfilerin, ibâhî ya da hulûlî gruplardan ikinci olarak diğer dindar insanlardan ayrılması ve son olarak da kendi aralarında bilgilerine göre ayrışması şeklinde tezahür ediyordu.²⁶ Kısaca Serrâc, naklî ve aklî ilimler karşısında tasavvufun nefis tezkiyesi ve mücâhede şeklinde ifade edilebilecek bir yönetime sahip olduğunun altını çizer. Bu durumda, tasavvufun bir ilim olarak ortaya konulması sürecinde, ilk tasavvuf yazarlarının sadece İslâm bilginlerini değil aynı zamanda sûfilik iddiasında bulunan İslâm dışı grupları da muhatap aldığını söylemek mümkündür.

Serrâc’ın tasavvufî yöntemle ilgili üzerinde durduğu ikinci husus, nafile ibadetlerle tanımlanmış bu yöntemin hangi nitelikte bir bilgiyi sağladığıdır. Tasavvufun alanını ‘ihsân’dan hareketle ahlâk şeklinde sınırlamak bir ölçüde bu sorunun cevabını da sağlamaktadır. Kelâm ve fıkıh tarafından ele alınan inanç ilkeleri ve ibadetlerle ilgili hükümler bütün Müslümanlar için bağlayıcı iken sûfiler, gönüllülük esasına dayanan nafile ibadetler söz konusu olduğunda, tasavvufa müntesip olanlar için bağlayıcı fakat geriye kalanlar için bağlayıcı olmayan öznel bir bilgi alanından söz etmişlerdir. Serrâc bu konuyu, sûfilerin dînî metinlerle ilişkisini ele alarak açıklamaya çalışır. Sûfilerin de ayet ve hadisleri yorumlama ve onlardan ahlâkî hükümler çıkarma yetkilerinin olduğunu düşünen Serrâc, bu konuyu özellikle iki kavram etrafında ele alır: işâret ve istinbât.

İşâret, sözlükte göstermek anlamına gelir ve sûfilerin genel olarak Kur’ân ve hadisleri yorumlama yöntemlerinin adıdır. Bu anlamda, dînî metinlerin genel ve bağlayıcı yorumlama yöntemi olan tefsirin bir alt başlığı şeklinde değerlendirilmekte ve sûfilerin yorumlarına ‘işârî tefsir’ denilmektedir.²⁷ Bu yönüyle işârî bir yorum tarzına sahip olmak, sûfileri diğer İslâm bilginlerinden ayıran en önemli özelliklerden birisidir. Serrâc, sûfilerin Kur’ân’a yaklaşımlarını ilk önce müteşâbih ayetlerden hareketle ele alır. Ona göre Kur’ân’ın muhkem ve müteşâbihleri bulunduğuyla ilgili ayet, müteşâbih ayetleri yorumlayan özel ve seçkin bir grubun olmasını gerektirmektedir.²⁸ Bu çerçevede Serrâc peygamberlerin seçilmiş olmalarının (ıstıfâ) bir sonucu olarak ona vâris olan ve ‘ilimde derinlik kazananlar’ şeklinde nitelenen bilginlerin de ‘seçilmiş’ olması üzerinde durur.²⁹ Ona göre pek çok ayette

²⁶ Serrâc, *Lüma*, s. 138.

²⁷ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998, s. 12 vd.

²⁸ Serrâc, *Lüma*, s. 68.

²⁹ Serrâc, *a.g.e.*, s. 72.

kânitler, sâbirler, sâdıklar gibi çeşitli zümrelerden bahsedilmesi bunu desteklemektedir.³⁰ Öyleyse Serrâc'ın bakış açısına göre sûfiler, dînî metinlerle ilgili zâhir bilginlerinin yorumlarına destek olan ikincil bir yorum tarzına sahip olmakla özel bir zümre olarak temeyyüz ederler.

Peki, bir ayet veya hadise işârî yöntemle yaklaşmak ne anlama gelir? Şüphesiz Serrâc'ın bu soruya vereceği yanıt, riyâzet ve mücâhedeyle kalbi tezkiye etmeye dayalı tasavvufî yöntemle ilişkili olacaktır. Sûfilerin temel hedefi, sınırlarını Kur'ân ve sünnetin belirlediği bir tarzda ahlâken olgunlaşmaktır. Bu nedenle Serrâc'a göre tasavvufî yaşamın birinci kaynağı Kur'ân, ancak 'tedebbür, tefekkür ve tezekkür' ile okunursa en doğru yola ulaşılır. Meselenin bizi ilgilendiren tarafı, bu yaklaşımın işârî yorumun elde edilmesiyle sonuçlanmasıdır. Çünkü bu yöntem sonunda ayet hakkındaki bilgi, Allah tarafından sûfilerin kalplerine yerleştirilmektedir.³¹ Böylece sûfiler, tasavvufî yöntemin bir sonucu olarak dînî metinlerle ilgili kendilerine özgü bir yorum üslûbuna ulaşırlar. Serrâc bu yaklaşımın sonuçlarını, sûfilerle diğer gruplar arasında bir fark olarak değerlendirir. Sözgelimi sûfilerin çeşitli tartışmalardan uzak durmakla kelâm bilginlerinden ayrıştığını ifade ederken Mu'tezile'yi kasteder ve Kur'ân'ın mahlûk olmadığı, aksine yaratılanların idrâklerinin mahlûk olduğu konusunda sûfiler arasında görüş birliği bulunduğunu belirtir.³²

Başka bir açıdan sûfiler ilâhî kelâmı tahriften uzak durmak suretiyle ibâhî gruplardan da ayrılırlar.³³ Serrâc'ın ısrarla üzerinde durduğu gibi, yoğun ve devamlı bir şekilde farz ve nafil ibadetlere dayalı, Kur'ân ve sünnetle sınırları belirlenmiş bir tasavvufî yaşam, sûfiler ile sapkın gruplar arasında özdeşlik kurma imkânını tamamen ortadan kaldırmaktaydı. Bu durum sûfilerin bazı işârî yorumlarında özellikle âşikârdır. Sözgelimi Şiblî "Mü'min erkeklere söyle gözlerini sakınsınlar"³⁴ ayetini "Baş gözlerini haramdan, kalp gözlerini de mâsivâdan sakınsınlar" şeklinde tefsir eder. Yine Şiblî, "Ehl-i belâyı gördüğünüzde Rabbinizden afiyet isteyiniz" anlamındaki hadiste geçen ehl-i belâyı 'Allah'tan gafil olan ehl-i gaflet' şeklinde yorumlar.³⁵ Aynı şekilde Sehl et-Tüsterî, "Dünya ve onda var olan şeyler lanetlenmiştir. Fakat Allah'ı zikir bunun dışındadır" hadisinde geçen 'Allah'ı zikir'den kastın haramlardan kaçınmak ve haramla karşılaşıldığı zaman Allah'ı hatırlamak olduğunu belirtir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Sonuçta sûfiler

³⁰ Serrâc, *a.g.e.*, s. 72; Ekrem Demirli, "Zâhirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı", *İ.Ü.İ.F.D.*, Sayı:15, Yıl: 2007, s. 221 vd.

³¹ Serrâc, *a.g.e.*, s. 69.

³² Serrâc, *a.g.e.*, s. 68.

³³ Serrâc, *a.g.e.*, s. 80.

³⁴ Nûr Suresi, 24/30.

³⁵ Serrâc, *a.g.e.*, s. 111.

tarafından yapılmış hangi yorum dikkate alınıralsa alınsın, Serrâc'ın vurgulamak istediği nokta, Ehl-i sünnetin inanç ve ibadet ilkeleriyle çelişmeyen bir tasavvufî yöntemin ancak amelle mümkün olduğu, dolayısıyla dînî yükümlülükleri dışlayan ibâhîlerin hiçbir zaman sûfiler arasında sayılamayacağıdır. Böylece işârî yöntem bir yandan sûfilerin, genel ve bağlayıcı tefsir yöntemine sağladıkları bağlayıcı olmayan ve sübjektif katkıyı ifade ederken diğer yandan kendileriyle sapkın gruplar arasındaki ayrımı belirlemenin yollarından birini teşkil etmekteydi.

Sûfilerin ayet ve hadislere yaklaşımları konusunda, 'işâret'ten sonra, Serrâc'da rastlanan bir diğer merkezî kavram 'istinbât'tır. Ahlâkî tasavvufun alanı kabul etsek bile hangi yöntemle bu alanda ilim yapılacaktı? Riyâzet ve mücâhedeye dayalı 'amelî' bir yöntem, nasıl bir bilgi sağlayabilir? Fıkıh, hadis, kelâm gibi temel İslâm ilimleri için 'nakil ve akıl' şeklinde ifade edilebilecek iki temel metot bulunuyordu. Bu durumda, sûfiler tarafından takip edilecek tasavvufî yöntem, hangi açılardan nakil ve akılla örtüşebilirdi ve bu yöntemin geçerliliği ne olacaktı? Serrâc bu sorulara fıkıhtan hareketle cevap verir. Daha doğru bir ifadeyle Serrâc için, tasavvufla arasındaki ortak yönlerin belirlenip aynı düzlemde değerlendirileceği model ilim fıkıhtır ve bu durum fakih ve sûfilerin 'istinbât' yaklaşımlarında görülebilir. Serrâc öncelikle geniş kapsamlı bir fakih tanımı ortaya koyar. Ona göre fakihler, en genel anlamıyla, 'hüküm çıkaran' yani istinbât eden kişilerdir. Serrâc yaklaşımını bir adım daha ileriye götürerek gerçekte İslâm ilimlerine ait farklı yöntemlerde görülen ortak özelliğin istinbât olduğunu ifade eder. Sözgelimi kelâm bilginleri de neticede aklî delillerden nazar ve istidlâl yoluyla itikâda ait hükümler istinbât ederler. Buradan hareketle Serrâc, sûfilerin de bir anlamda 'hüküm çıkaran' kişiler olduğunu ortaya koyar. Sûfilerin istinbât ettikleri, kalbin tasfiyesi ve nefsin yetkinleşmesi ile ilgili ahlâkî hükümlerdi ve sadece sübjektif bir anlam taşımakla diğer ilimlerin sağladığı bilgilerden farklılaşmaktaydı.

Serrâc'ın tasavvufî yöntemi bir tür istinbât sayması, sûfileri özelde fakihlerle genelde ise diğer bilginlerle aynı daire içerisinde değerlendirmeye imkân tanır. Bunun anlamı, aralarında çeşitli nüanslar olmakla beraber, temelde benzer yöntemlerden hareket eden bilginlerin aynı hak ve otoriteye sahip olacaklarıdır. Serrâc'a göre gerek fakih ve kelâm bilginleri gibi ilm-i zâhir ehli, gerekse ilm-i bâtın ehli, Kur'ân ve hadisten hüküm çıkarmada ortak oldukları gibi aralarında ihtilaf ettikleri zaman da kendi alanlarındaki yetkiyi korurlar. Fakihler ihtilaf ettiklerinde bu, Allah'ın bir rahmeti sayılır. Aynı durum sûfiler için de geçerlidir.³⁶ Başka bir deyişle Serrâc'ın istinbâtan ha-

³⁶ Serrâc, *a.g.e.*, s. 103.

reketle diğer ilimler ve tasavvuf arasında ortak bir düzlem oluşturmaya çalışırken ulaşmak istediği sonuçlardan biri de sûflerin kendi aralarında ihtilaf edebilecekleri ve bu anlaşmazlıklarda çözümün yine sûfler tarafından dile getirilmesi gerektiğiydi. Bu yaklaşımın zorunlu sonucu her ilmin kendi alanında yetki sahibi olması gerektiğidir. Bu nedenle Serrâc'a göre sûflerin şatahat türü ifadelerinin ya da sema' ve vecd gibi tasavvufun tartışmalı bahislerinin yalnızca sûfler tarafından yorumlanması gerekmektedir.

Serrâc, yaklaşımını pekiştirmek üzere sûflerin istinbât ettiği mânâlardan örnekler verir. Bunu yaparken sûflerin Kur'ân'a ve hadislere yaklaşımlarını müstakil başlıklar halinde ele alır. Sözelimi "*Her mescidde yüzünüzü kible tarafına çevirin*"³⁷ ayeti her hususta Allah'a yönelmenin gerekliliğine işaret etmektedir.³⁸ Yine İbn Abbas'ın '*Ben insanları ve cinleri bana kulluk etsinler diye yarattım*'³⁹ ayetindeki عبد fiilini 'bilmek' olarak tefsir etmesi⁴⁰ ve '*O seni yetim bulup barındırmadı mı*'⁴¹ ayetindeki 'yetim' kelimesinin sûfler tarafından 'eşi benzeri bulunmayan dürr-i yetim' olarak yorumlanması⁴² sûflerin ayetlerden istinbât ettikleri anlamlara örnek olarak zikredilebilir. Sûfler hadisler üzerinde de benzer bir yöntem uygulamışlardır. Bu çerçevede, Hz. Peygamber'in bilgisi dâhilinde olan her şeyi değil, yalnızca kendisine tebliğ etmekle emrolunduğu şeyleri insanlara bildirmesi Serrâc'a göre Hz. Peygamber'in kendisine has bir bilgisi olduğu ve aynı durumun teorik olarak veliler hakkında da geçerli olabileceğini gösterir.⁴³ Bu nedenle '*Siz benim bildiğimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız*' hadisi, sûfler tarafından velâyet görüşünün temellendirilmesinde sıkça başvurdukları bir argüman olması bakımından onların bir hadisi nasıl ele alıp yorumladıklarına örneklik teşkil eder.

Serrâc'ın ilimleri değerlendirirken onların alan, yöntem ve gayelerini analiz ettiğini belirtmiştik. Yazarımıza göre tasavvufun gayesi ise kişinin manevî yaşantısını yetkinleştirmek, ahlâkını güzelleştirmektir.⁴⁴ Bir ilim olması bakımından tasavvufun bu gayesi *Lüma'*'nın bütününde görebileceğimiz bir şekilde sıkça yinelenir.

Kısacası, Serrâc'ın tasavvufu İslâm ilimlerinden bir ilim olarak gördüğü; bunu ortaya koyarken tasavvufu mukayeseli bir şekilde diğer temel İslâm ilimleriyle birlikte ele aldığı müşahede edilir. Ona göre tasavvuf da diğer

³⁷ A'râf Suresi, 7/29.

³⁸ Serrâc, *Lüma'*, s. 104, 111.

³⁹ Zâriyat Suresi, 51/56.

⁴⁰ Serrâc, *a.g.e.*, s. 38.

⁴¹ Duhâ Suresi, 93/6.

⁴² Serrâc, *a.g.e.*, s. 80.

⁴³ Serrâc, *a.g.e.*, s. 107; 323.

⁴⁴ Serrâc, *a.g.e.*, s. 12.

İslâm ilimleri gibi bir tür ‘istinbât’ yapması bakımından bir ilimdir. Tasavvufun alanı ve yöntemi olan bir ilim biçiminde tasavvur edilmesinin, tasavvufun ilk klasikleri diyebileceğimiz eserlerde de öncelikli tavır olduğunu belirtmiştik. Bu çerçevede Kelâbâzî’ye (ö. 380/990) göre, sûfîler için öncelikli sorun, inanç ilkeleri hakkında Ehl-i sünnet bilginlerinin ortaya koydukları çerçevenin dışına taşmadıklarını göstermekti.⁴⁵ Kuşeyrî (ö. 465/1072) ise belirli ıstılahlara sahip olmasının tasavvufu İslâm ilimleri kümesine dâhil olmasını sağlayacak bir özelliği olarak vurgulamaktadır.⁴⁶ Hucvîrî (ö. 465/1072) de sûfîlerin bilginin imkânını reddeden kimi sapkın akımlarla birlikte değerlendirilmesine tepki olarak eserin başında sûfîlerin bilginin imkânını kabul ettiklerini dile getirir.⁴⁷ Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bütün bunlar, başlarda zühdi bir hayat şeklinde belirginleşen tasavvufta -kabaca- hicrî II. ve III. yüzyılın ardından ortaya çıkan ilk nazarî temayüllerin sistematik bir düzlemde ele alınmaya başlandığını göstermektedir. Bununla bağlantılı en önemli sorunlardan biri de tasavvufun ilimler tasnifinde nerede olduğuyla ilgiliydi.

D. Serrâc’a Göre İlimlerin Tasnifi ve İlimler Arası İlişkiler

Bir ilmin alanı, konusu, yöntemi ve gayesini açıklama ya da eğitim-öğretimi kolaylaştırma gibi fonksiyonlarının yanında ilimleri belirli başlıklara göre sınıflandırmanın en önemli yönü, dînî bilimlerin arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında fikir verebilmesidir. Bu nedenle nazarî-amelî; aklî-naklî; dînyevî-uhrevî, şer’î-şer’î olmayan şeklinde başlıklar altında pek çok tasnif yapılmıştır.⁴⁸ Serrâc da çeşitli şekillerde ilimleri tasnif etmiştir. Bu tasnifleri iki ana başlıkta ele almak mümkündür. Birincisi, *Lüma*’nın geneline hâkim olduğu şekliyle ilm-i zâhir ve ilm-i bâtın biçimindeki tasniftir. İkincisi ise Şer’î İlimler başlığı altında incelenebilir.

a. İlm-i Zâhir - İlm-i Bâtın

Bilginin zâhir ve bâtın şeklinde tasnifi Serrâc’ın öncelikle Hz. Musa’nın kıssası üzerinden ele aldığı bir meseledir. Ona göre bilginin idrak edilmesi konusunda insanlar arasında bir derecelenmenin olması zorunludur. Bu durum en açık şekliyle Hz. Peygamber’e bahsedilen bilginin niteliği tahlil edildiğinde görülebilir. Serrâc, Hz. Peygamber’in ‘bildiklerini’ değil de ‘indi-

⁴⁵ Kelâbâzî, *Ta’arruf: Doğu Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 1992, s. 48-49 vd.

⁴⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Ma’rûf Mustafa Züreyk, Ali Abdülhamit Ebû’l-Hayr, Beyrut: Dâru’l-Hayr, 3 bs., 1997, s. 35, 51 vd.

⁴⁷ Hucvîrî, *Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1996, s. 76-85.

⁴⁸ Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2007, Sayı: 19, s. 246.

rileni' tebliğ etmesinden hareketle üç tür bilgiden söz edilebileceğini düşünür:

- Avam ve havâssa açıklanan, emir ve nehyi bildiren ilim
- Sahabenin bir grubuna açıklanan ilim
- Sadece Hz. Peygamber'e ait olan ilim⁴⁹

Bu tasnifte yazarımız, bilgi sahipleri arasında bir hiyerarşi ortaya koyar ve avâmın ilm-i zâhir'e sahip iken, sahabenin bilgisinin avâma göre ilm-i bâtın, Hz. Peygamber'e göre ilm-i zâhir; Hz. Peygamber'in bilgisinin ise diğer insanlara göre ilm-i bâtın olduğuna işaret eder.

Bilginin zâhir ve bâtın olması, başka bir açıdan fiillerin nitelikleriyle de ilgilidir. Serrâc'a göre ameller zâhir ya da bâtındır. Bu durumda dış güçlerimizle eylediğimiz fiillerimize ilişkin hükümleri ilm-i zâhir verirken, insanın iç güçleriyle başka bir ifadeyle 'kalbin amelleri' ile ilgili hükümleri de ilm-i bâtın verir.⁵⁰ Burada ilm-i bâtın ile tasavvufun kastedildiği açıktır. İlm-i zâhir ise Serrâc'ın sadece fıkıhla sınırladığı bir çerçeveyi ifade etmez. Tam aksine ilm-i zâhir, hadis, kelâm gibi diğer ilimlerin de dâhil olduğu bir yapıyı temsil eder. İlimlerin alanlarını ortaya koyarken Cibril hadisini ele alan Serrâc hadisteki 'islâm'ın zâhir, 'iman'ın zâhir ve bâtın, 'ihsân'ın ise zâhir ve bâtının hakikati olduğunu belirterek bu üçlü yapıda tasavvufun zâhir ve bâtının hakikatini temsil etmesi bakımından 'en üstün ilim' olduğunu vurgular.⁵¹ Bu yaklaşımın hakikat-şariat ilişkilerinde yol açabileceği kimi sorunlara karşı Serrâc, sûfîlerin dînî yükümlülüklerine uymayı en büyük zorunluluk saydıklarını ve bunun aksinin düşünölemeyeceğini vurgulayarak "Zâhir bâtınsız, bâtın da zâhirsiz olmaz" ya da "Ârif, zâhirî ahkâma ters düşen bâtın ilmüne itimat etmez" şeklindeki ilkeleri benimsemiştir.⁵²

b. Şer'î İlimler

Serrâc'a göre din ilimleri ya da şer'î ilimler üç türdür: Kur'ân ilmi, sünnet ilmi ve iman hakikatleri ilmi.⁵³ Muhaddisler, fakihler ve sûfîler ise bu üç alanda ilmî faaliyetleri yürüten taifelerdir. Bu tasnifin devamı ya da tamamlayıcısı şeklinde görölebilecek bir başka tasnifinde Serrâc ilimleri dörde ayırır ve ilk tasniflerinde isim olarak zikretmediği 'kelâm'ı burada 'Kıyas ve nazar ilmi' şeklinde adlandırır:

- a. Rivâyet ilmi: Güvenilir âlimlerin sikâ râvîlerden naklettikleri ilim.
- b. Dirâyet ilmi: Fıkıh ve ahkâmı anlatır.

⁴⁹ Serrâc, *Lüma'*, s. 322.

⁵⁰ Serrâc, *a.g.e.*, s. 25.

⁵¹ Serrâc, *a.g.e.*, s. 10.

⁵² Serrâc, *a.g.e.*, s. 26, 37.

⁵³ Serrâc, *a.g.e.*, s. 12.

c. Kıyas ve nazar ilmi: Cedel yoluyla bid'at ehline karşı dini savunur.

d. Hakikatler ilmi: Tasavvuf. Bütün ilimlerin özünü teşkil eden en değerli ilim.⁵⁴

Bu tasnifte Serrâc'a göre temel İslâm ilimleri hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf olmak üzere dördtür ve konusu itibariyle en üstün ilim tasavvuftur.

Ancak ilim tasniflerinde tasavvufa yer vermek acaba Serrâc'ın yaşadığı dönemde yaygın bir yaklaşım tarzı mıydı? Bu soruya olumlu cevap vermek biraz zor görünüyor. Serrâc'ın çağdaşı Ebû Abdullah Harizmî (ö. 387/997) tasnifinde, ilimleri başlıca iki kategoriye ayırır ve her iki kategoride de isim olarak tasavvufa yer vermez:

- Ulûmu'ş-Şerîa: Fıkıh, kelâm, nahiv, Kur'ân ilimleri, hadis gibi ilimler.
- Ulûmü'l-Acem: Felsefe, mantık, tıp, astronomi gibi öteki milletlerden alınmış ilimler.⁵⁵

Bu durumu tasavvufun başlarda pratik bir yaşam biçimi şeklinde görülmesi ve bu yönüyle belirli bir zaman (büyük harfle) 'Fıkıh' ilminin içinde bir 'fıkıh-ı bâtın' ya da 'fıkıh-ı vicdânî' olarak düşünülmesiyle açıklamak olasıdır. Ancak Serrâc bu tür bir tavır yerine, tasavvufun İslâm ilimler dairesine dâhil; kendi alan, yöntem ve gayesine sahip ve alanı bakımından en üstün ilim olarak dile getirilmesinde ısrarlıdır.

Serrâc'ın ilimler arası ilişki konusundaki temel yaklaşımı ise her ilmin kendi alanında yetki sahibi olması şeklinde dile getirilebilir. Serrâc'a göre bunun anlamının, başta şatahat olmak üzere sema', vecd, cezbe, fena gibi tasavvufun tartışmalı konularında söz söyleme yetkisinin sûfilerden başkasına ait olamayacağını düşündüğünü belirtmiştik. Başka bir yönüyle Serrâc ilimler arası ilişkiyi şöyle vaz' eder: 'Rivâyet ilminde yanlış yapan o ilmin otoritesine; Dirâyet ilmi konusunda hataya düşen kişi dirâyet ilminde ilerlemiş bir kişiye müracaat eder, sözgelimi, Kıyas ve nazar ilminde hataya düşen bir kişi o hatasını rivayet ilminde derinleşen bir bilginden sormaz. Aynı durum sûfiler için de geçerlidir.' Serrâc sûfilerle diğer İslâm bilginleri arasında itikat konusunda bir görüş ayrılığından söz edilemeyeceğini, buradan hareketle de, bilgi ve kavrayış bakımından yeterli dereceye ulaşamamış sûfilerin, ilm-i zâhir otoriteleri olarak muhaddis ve fakihlere müracaat etmek zorunda olduklarını düşünür.⁵⁶ Bunun başka bir ifadesi, tasavvuf yoluna girmeden önce İslâm ilimleriyle ilgili temel bir eğitimden geçmenin gerekliliğidir.

⁵⁴ Serrâc, *a.g.e.*, s. 323.

⁵⁵ Ebû Abdullah Hârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, Yay. Haz. Osman Halil, (y.y.), 1930, s. 3, 5 vd.

⁵⁶ Serrâc, *a.g.e.*, s. 323.

Başka bir açıdan ise, zâhir bilginlerinin görüş ayrılıkları konusunda sûfîler ihtiyatlı davranırlar ve bu görüşler içinde en mükemmel olanı tercih ederler. Bu ise kolay olmayan ve amele daha çok yer veren görüşlerin tercih edildiği anlamına gelir. Zira Serrâc'a göre sûfîleri, sapkın gruplardan ayıran en önemli özellik dinî yükümlülüklerle sıkı sıkıya bağlılık ve pratiğe dayalı bir sülûk sürecini benimsemeleridir.⁵⁷ Kısacası Serrâc'a göre, tasavvuf da diğer İslâm ilimlerinin sahip olduğu hak ve yetkilere sahip olmalıdır. Alanı 'ahlâk' şeklinde sınırlanan ve gayesi manevî yaşamı yetkinleştirmek olan tasavvuf bu yönüyle İslâm ilimleri arasında en üstün konumda yer almaktadır.

Sonuç

Sünnî tasavvufun en önemli isimlerinden Cüneyd-i Bağdâdî'nin öncüsü sayıldığı sahv ekolünün bir takipçisi olarak Ebû Nasr Serrâc, zühd döneminden geriye kalan sorunlara karşılık tasavvufu sistematik ve mukayeseli bir şekilde ele almıştır. Bunu yaparken tasavvufu alanı ve yöntemi olan bir İslâm ilmi olarak tasavvur etmiş ve hadis, kelâm ve fıkıh gibi temel dînî ilimlerin yanında tasavvufun da zikredilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Ona göre tasavvuf, diğer İslâm ilimleri gibi istinbâtî bir yöntem olarak benimsemekte fakat nafil ibadetler başta olmak üzere çeşitli ve yoğun pratiklere daha fazla önem vermesi bakımından onlardan ayrılmaktadır. Bir ilim olarak tasavvufun alanı Cibril hadisinde belirtildiği üzere ihsândan hareketle 'ahlâk'tır. Tasavvufun ahlâkı yetkinleştirmekle ilgili problemlerle ilgilendiği Kelâbâzî, Kuşeyrî ve Hucvîrî gibi diğer yazarlarca da vurgulanan bir husustur. Serrâc yaptığı kimi ilim tasnifleriyle de tasavvufun İslâm ilimleri içindeki mümtaz yerini vurgular ve neticede her ilmin kendi alanında yetki sahibi olması gerektiğinin altını çizerek.

Bütün bu tartışmalar, pratik kaygılarla şekillenen zühd döneminin ardından tasavvuftaki ilk teorik görüşlerin dile getirilmesi, sistematize edilmesinde ve kayda geçirilmesi sırasında ilk yazarların diğer İslâm ilimlerine göre yaklaşımlarını geliştirdiklerini, bu nedenle genelde İslâm ilimlerinin özelde ise tasavvufun teşekkül süreçlerinin bu etkileşim göz önünde bulundurulmadan gerçek anlamıyla ortaya koyulamayacağını göstermektedir.

Kaynakça

- Adî, Abdülkerim Zehûr, "Ebû Nasr es-Serrâc ve kitâbuhû el-Lüma' ", Şam, Mecelletü Mecmâi'l-Lügati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1982, C. LVII/1-2, ss. 35-91.
- Afîfî, Ebû'l-Alâ, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayât*, Çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul, İz Yay., 1996.
- Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, İstanbul, İz Yay., 2006.

⁵⁷ Serrâc, a.g.e., s. 18.

- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Attâr, Ferîdüddîn, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Çev. Süleyman Uludağ, Bursa, İlim ve Kültür Yayınları, 1984.
- Brockelmann, Carl, *GAL, Erster Supplementband*, Leiden, E. J. Brill, 1937.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Anka Yay., 2004.
- Demirli, Ekrem, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul, İz Yay., 2005.
- , *Sadreddin Konevî*, İstanbul, İSAM Yay., 2008.
- , *İslâm Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, İstanbul, Kabalcı Yay., 2009.
- , "Zâhirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşrûiyet Arayışı", *İ.Ü.İ.F.D.*, Sayı:15, Yıl: 2007, ss. 219-245.
- Farâbî, Ebû Nasr, *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-ulûm)*, Çev. Ahmet Ateş, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1986.
- Gökbulut, Süleyman, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2007, Sayı: 19, ss. 245-264.
- Hârizmî, Ebû Abdullah, *Mefâtihu'l-ulûm*, Yay. Haz. Osman Halil, (y.y.), 1930.
- Herevî, Abdullah Ensârî, *Menâzilu's-sâirîn*, y.y., 1966, 2.bs.
- Hifnî, Abdülmün'im, *Mevsûatu's-sûfiyye*, Kahire, Mektebetü'l-Medbûlî, 2003.
- Hucvîrî, Ali b. Osman, *Hakikat Bilgisi*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1996.
- İbn Sînâ, II. *Analitikler*, Çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yay., 2006.
- İbn Münevver, Muhammed, *Esrârü't-tevhîd fî makâmâtî's-şeyh Ebî Saîd*, Çev. İs'âd Abdülhâdî Kandîl, Yay. Haz. Yahya Hişâb, Kahire, Dâru'l-mısriyyeti li't-te'lif ve't-tercûme, (t.y.)
- , *Tevhidin Sırları*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Kabalcı Yay., 2003.
- el-İsfahânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 2.bs., 1971.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir İshak, *Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Yay. Haz. Ahmet Şemseddin, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993.
- , *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1992.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Ma'rûf Mustafa Züreyk, Ali Abdülhamit Ebû'l-Hayr, Beyrut, Dâru'l-Hayr, 3 bs., 1997.
- , *Kuşeyrî Risâlesi*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1999.
- Lory, Pierre, "al-Sarradj", *E.I.: new edition*, Ed. C.E. Bosworth, E. van Donzel, Leiden, E. J. Brill, 1997, c. IX, s. 65-66.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, Çev. Muharrem Tan, İstanbul, İz Yay., 2004, 2 bs.
- Nicholson, Reynold A., *The Kitâb al-Luma fi'l-Tasawwuf of Abu Nasr*, Leiden, London, E. J. Brill, Luzac and Co., 1914.

- Öngören, Reşat, "Ehl-i Sünnet'te Tasavvufun Yeri", *Târihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*, İstanbul, Ensâr Neşriyat, 2006, ss. 157-172.
- , "Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri", *İ.Ü.İ.F.D.*, Yıl: 2002, Sayı: 5, ss. 85-96.
- Serrâc, Ebû Nasr, *el-Lüma' li Ebî Nasr Serrâc et-Tûsî*, Yay. Haz.: Abdülhalim Mahmud; Taha Abdülbâki Surûr, Mısır, Dâru'l-kütübî'l-hadîse, 1960.
- , *İslâm Tasavvufu*, Çev. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul, Erkam Yay., 1996.
- , *Lüma' fi târihi't-tasavvufi'l-İslâmî*, haz. Kâmil Mustafa Hindâvî, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Sezgin, M. Fuat, *GAS, Band I*, Leiden, E. J. Brill, 1967.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Nureddin Şerîbe, Halep, Dâru'l-Kitâbi'n-Nefis, 1986.
- , *Tasavvufta Fütüvvet*, Çev. Süleyman Ateş, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1977.
- Taftazânî, Sa'duddîn, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-tenkîh*, /Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh şerhu't-tenkîh*, Yay. Haz. Muhammed Adnan Dervîş, Beyrut, Dâru'l-erkâm, (t.y.)
- Taşköprülüzâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, Çev. Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul, İkdam Matbaası, (t.y.).
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, Ensar Yay., 1997.
- Yüce, Abdülhakim, "el-Lüma' ", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2000, Sayı: 3, ss. 185-196.
- Zehebî, Şemseddin, *Târihu'l-İslâm*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1989.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Kahire, Matbaâtu Kustâsus, 2. bs., 1954.